

บทที่ 9

สภาวะธรรมที่มีส่วนสัมพันธ์กับชีวิต

9.1 ความหมายของสภาวะธรรมที่มีส่วนสัมพันธ์กับชีวิต

ชีวิตที่อุบัติขึ้นมาแล้ว เป็นของแน่นอนที่จะต้องมีความสัมพันธ์กับสิ่งอื่น ๆ ที่ปรากฏอยู่ในโลก ความสัมพันธ์บางอย่างเป็นความสัมพันธ์ภายนอก เป็นต้นว่าเราต้องประสบความร้อน ความหนาว ความร้อนและความหนาวมิใช่ว่าจะมาสัมพันธ์กับชีวิตแล้วก็หายไป แต่ความจริงผลของความร้อนและความหนาวยังอาจจะทิ้งผลบางอย่างไว้ให้กับเราอีก เช่น เมื่อถูกความร้อนมาก อาจจะเป็นหวัดหรืออาจจะมีไข้ เมื่อถูกความหนาวเย็นมาก อาจจะเป็นหวัดหรือเป็นโรคปอดบวม เป็นต้น ความทุกข์ที่เกิดจากความร้อนและความหนาว เป็นสิ่งที่มนุษย์เราเรียนรู้มาจากการสัมผัส ความร้อนความหนาว ความรู้ดังกล่าวทำให้คนเราหลีกเลี่ยงจากการที่ต้องสัมพันธ์กับความร้อนจนเกินไปและความหนาวจนเกินไป เมื่อเราหลีกเลี่ยงความสำเร็จความทุกข์เช่นนั้นก็จะไม่มี เมื่อไม่มีทุกข์ความสุขก็เกิดเป็นของธรรมดา

ความสัมพันธ์บางอย่างเป็นความสัมพันธ์ภายใน ซึ่งหมายถึงจิตใจที่สัมพันธ์กับความชั่วและความดี จิตใจของใครสัมพันธ์กับความชั่ว ผลที่ได้รับก็เป็นทุกข์ จิตใจของใครสัมพันธ์กับความดีผลที่ได้รับในบั้นปลายก็เป็นสุข ความทุกข์เป็นสิ่งที่ไม่มีใครต้องการ ความสุข คือ สิ่ง que ทุกคนต้องการ การที่คนเราจะหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่ต้องการและปรารถนาสิ่งที่ต้องการได้จะต้องเรียนรู้สิ่งที่มาสัมพันธ์กับจิตใจเสียก่อน ในบทที่ 9 ของตำราเล่มนี้จึงได้นำสิ่งดีสิ่งชั่วที่จะมาสัมพันธ์กับชีวิตมาศึกษาเพื่อหลีกเลี่ยงสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยงและปฏิบัติในสิ่งที่ควรปฏิบัติ

สิ่งที่สัมพันธ์กับชีวิตที่จะศึกษาในบทนี้ ก็คือ ธรรมฝ่ายต่าง ๆ ที่คนเราควรหลีกเลี่ยงและควรปฏิบัติ ตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 7 ที่ว่าด้วยสมุจจัยสังคหะ คำว่า สมุจจัยสังคหะ แปลว่า การรวมปรมาัตถธรรมทั้งหลายมาไว้เป็นหมวด ๆ เพื่อสะดวกแก่การศึกษา เช่น ธรรมฝ่ายชั่ว ธรรมฝ่ายเป็นกลาง เป็นต้น ดังนั้น ในบทนี้จึงมีหัวข้อเรื่องที่ต้องศึกษา 4 ประการ คือ

1. สภาวะธรรมที่ผลักดันชีวิตให้ตกต่ำ
2. สภาวะธรรมที่เป็นทั้งดี ชั่ว และกลาง ๆ
3. สภาวะธรรมที่พัฒนาชีวิต
4. การสงเคราะห์จิต รูป และนิพพาน

9.2 สภาวะธรรมที่ผลักดันชีวิตให้ตกต่ำ

สิ่งที่ผลักดันชีวิตให้ตกต่ำ ก็คือ ธรรมฝ่ายอกุศล ดังนั้น การศึกษาสภาวะธรรมที่ผลักดันชีวิตให้ตกต่ำก็คือ การศึกษาธรรมฝ่ายอกุศลตามคัมภีร์อภิธรรมนั่นเอง เพื่อประโยชน์ในการหลีกเลี่ยงความชั่ว เราจึงควรศึกษาธรรมฝ่ายชั่วที่ให้โทษกันต่อไป ธรรมฝ่ายชั่วมีอยู่ 9 ประเภท คือ

1. อาสวะ 4
 2. โอฆะ 4
 3. โยคะ 4
 4. คันถะ 4
 5. อุปาทาน 4
 6. นีวรณ 6
 7. อนุสัย 7
 8. สังโยชน์ 10
 9. กิเลส 10
- อกุศลธรรมทั้ง 9 ประเภทนี้มีรายละเอียดดังนี้

1. อาสวะ 4

อาสวะ แปลว่า เครื่องหมักดอง หรือของหมักดอง ถ้าเป็นชื่อของความชั่ว ก็แปลว่า ความชั่วที่หมักดองไว้ในจิต สัตว์ทั้งมวลมีความชั่วที่หมักดองอยู่ในจิต 4 ชนิด คือ

1. เครื่องหมักดอง คือ กาม (กามาสวะ)
2. เครื่องหมักดอง คือ ยินดีในภพ (ภวาสวะ)
3. เครื่องหมักดอง คือ ความเห็นผิด (ทิฏฐาสวะ)
4. เครื่องหมักดอง คือ ความมืด ไม่รู้ความจริง (อวิชชาสวะ)

เครื่องหมักดอง คือ กาม เป็นธรรมชาติที่หมักหมมอยู่ในสันดาน คอยชักนำจิตให้ไหลไปสู่กามารมณ์เป็นเนืองนิตย์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง (ดูในบทที่ 2)

เครื่องหมักดอง คือ ความยินดีในภพเป็นธรรมชาติหมักหมมอยู่ในสันดาน คอยชักนำจิตให้ไหลไปมาอยู่ในรูปภพ อรูปภพ องค์ธรรมได้แก่ โลก-เจตสิก ในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง (ดูในบทที่ 2)

เครื่องหมักดอง คือ ความเห็นผิด เป็นธรรมชาติหมักหมมอยู่ในสันดาน คอยชักนำจิตให้เห็นผิดเป็นประจำ องค์ธรรมได้แก่ ความเห็นผิด (ทิฏฐิเจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง (ดูในบทที่ 2)

เครื่องหมักดอง คือ ความมืดไม่รู้อาตมัตถะ เป็นธรรมชาติหมักหมมอยู่ในสันดาน ทำให้ปัญญามืดมิด มองไม่เห็นความจริง องค์ธรรม คือ โมหเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง ตามที่กล่าวไว้ในบทที่ 2

2. โอฆะ 4

โอฆะ แปลว่า ห้วงน้ำ ตามธรรมดาในห้วงน้ำเมื่อมีสิ่งใดตกลงไป กระแสน้ำย่อมจะพัดพาสิ่งนั้นให้จมลงไปใ้ในห้วงน้ำ ธรรมชาติบางอย่างเปรียบเหมือนห้วงน้ำ เพราะธรรมชาติชนิดนั้น เมื่อสัตว์ตกอยู่ในกระแสของมันแล้ว มันจะพัดพาสัตว์โลกให้จมลงในวัฏฏสงสารตลอดไป ยากที่จะถอนตนให้พ้นจากวังวนของมันได้ ธรรมชาติดังกล่าวนี้ เรียกว่า โอฆะ โอฆะมี 4 ประการ คือ

1. ห้วงน้ำ คือ กาม (กาโมชะ)
2. ห้วงน้ำ คือ ภพ (ภโวชะ)
3. ห้วงน้ำ คือ ความเห็นผิด (ทิวฐุชะ)
4. ห้วงน้ำ คือ ความมืดบอด (อวิชโชชะ)

ห้วงน้ำ คือ กาม เป็นธรรมชาติทำให้สัตว์จมอยู่ในกามคุณ ใฝ่หาแต่ความใคร่ เมื่อสัตว์โลกตกอยู่ในห้วงของกามแล้ว ย่อมหาโอกาสยากที่จะไถ่ให้พ้นวิภูฏสงสาร องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง

ห้วงน้ำ คือ ภพ เป็นธรรมชาติทำให้สัตว์จมอยู่ในรูปภพ อรูปภพ หรือในรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่โลกะเจตสิกในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง

ห้วงน้ำ คือ ความเห็นผิดเป็นธรรมชาติทำให้สัตว์ให้จมอยู่ในความเห็นผิด เมื่อสัตว์มีความเห็นผิดเสียแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะพุงตนให้พ้นจากวิภูฏสงสารได้ องค์ธรรมได้แก่ ความเห็นผิด (ทิวฐุเจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ห้วงน้ำ คือ ความมืดบอด เป็นธรรมชาติ ทำให้สัตว์ให้จมอยู่ในความมืด มองไม่เห็นความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหะเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

3. โยคะ 4

โยคะ แปลว่า ประกอบ หรือประสาน เหมือนกาวที่ประสานของ 2 สิ่งให้ติดกัน ธรรมชาติที่ทำหน้าที่ประสานสัตว์ให้ติดแน่นอยู่ในวิภูฏสงสาร เรียกว่า โยคะ โยคะมี 4 ประการ คือ

1. เครื่องประสาน คือ กาม (กามโยคะ)
2. เครื่องประสาน คือ ภพ (ภวโยคะ)
3. เครื่องประสาน คือ ความเห็นผิด (ทิวฐุโยคะ)
4. เครื่องประสาน คือ ความมืดบอด (อวิชชาโยคะ)

เครื่องประสาน คือ กาม เป็นธรรมชาติที่ประสานสัตว์ ให้ติดอยู่ในกามคุณ ใฝ่หาแต่กามารมณ์ เมื่อสัตว์ถูกเครื่องประสานนี้ผูกมัดไว้แล้ว ย่อมมีโอกาสน้อยที่จะทำลายเครื่องประสานได้ องค์ธรรม คือ โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง

เครื่องประสาน คือ ภพ เป็นธรรมชาติประสานสัตว์ให้ติดอยู่ในรูปภพ อรูปภพหรือ
ในรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิกในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด

เครื่องประสาน คือ ความเห็นผิด เป็นธรรมชาติประสานสัตว์ให้ติดอยู่ในความเห็นผิด
องค์ธรรมได้แก่ ความเห็นผิด (ทิฏฐิเจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

เครื่องประสาน คือ ความมืดบอด เป็นธรรมชาติประสานสัตว์ ให้มืดให้หลงไหล
ไม่รู้ความจริง องค์ธรรม คือ โมหเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

4. กัณเฑาะ 4

กัณเฑาะ แปลว่า เครื่องผูกสัตว์ไว้ เหมือนโซ่เหล็กที่คล้องโยงกันไว้ ธรรมชาติที่ผูก
สัตว์ให้ตรึงอยู่กับการตายและการเกิด ท่านเรียกว่า กัณเฑาะ กัณเฑาะ มี 4 ประเภท คือ

1. ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายในกามคุณ (อภิขฌากายกัณเฑาะ)
2. ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายไว้โดยอาการโกรธ (พยาปาทกกายกัณเฑาะ)
3. ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายไว้โดยการปฏิบัติผิด (สีลัพพตปรามาสกกายกัณเฑาะ)
4. ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายไว้ โดยการยึดถือผิดว่า ความเห็นของตนถูก
ความเห็นของคนอื่นผิด (อิทังสัจจาภินิเวสกกายกัณเฑาะ)

ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกาย (สัตว์) ไว้ในกามคุณองค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก
ในจิตคิดโลก 8 ดวง

ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายไว้โดยอาการโกรธ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกใน
จิตโกรธ 2 ดวง

ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายไว้โดยการปฏิบัติผิดองค์ธรรมได้แก่ ความเห็นผิด
(ทิฏฐิเจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่โยงนามกายและรูปกายไว้ โดยการยึดถือผิดว่า ความเห็นของตนถูก ส่วน
ความเห็นของคนอื่นผิด องค์ธรรมได้แก่ความเห็นผิด (ทิฏฐิเจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วย
ความเห็นผิด 4 ดวง

คำว่า อภิขฌาและพยาบาทมีปรากฏอยู่ในมโนทวจจริต และในกัณเฑาะความหมายของ
อภิขฌาและพยาบาทในที่ทั้ง 2 นั้น มีต่างกันดังนี้

อภิขณา (ความโลภ) ในมโนทุจจริตนั้น หมายถึงความโลภอย่างหยาบ มีลักษณะ
อยากได้ทรัพย์สินสมบัติของคนอื่น มาเป็นของตนโดยไม่ชอบธรรม

ส่วนอภิขณาในคัมภีระ หมายถึง ความโลภอย่างหยาบ และความโลภอย่างละเอียด เช่น
คิดอยากได้ยศ อยากได้ตำแหน่ง เป็นต้น

พยาบาท ในมโนทุจจริต หมายถึง ความโกรธอย่างหยาบ ที่คิดทำร้ายคนอื่น ทำความ
วิบัติให้แก่คนอื่น ๆ

ส่วนพยาบาทในคัมภีระ หมายถึง ความโกรธอย่างหยาบ และความโกรธอย่างละเอียด
เช่น ความเกลียด ความกลัว ความกัลลภกั้ม ความเสียใจ เป็นต้น

5. อุปาทาน 4

อุปาทาน แปลว่า การยึดมั่น ธรรมชาติที่ทำให้สัตว์ยึดมั่นในอารมณ์ต่าง ๆ จนไม่
สามารถข้ามพ้นวิภวสงสารไปได้ ท่านเรียกว่า อุปาทาน อุปาทานมี 4 ประการ คือ

1. การยึดมั่นกามคุณ (กามอุปาทาน)
2. การยึดมั่นความเห็นผิด (ทิฏฐีอุปาทาน)
3. การยึดมั่นในการปฏิบัติผิด (ศีลพัพตอุปาทาน)
4. การยึดมั่นขั้น 5 ว่า เป็นของตน (อัตตวาทูปาทาน)

ธรรมชาติที่ทำให้สัตว์ติดใจอยู่ในกามารมณ์ ไม่รู้จักสร้างชา เรียกว่า การยึดมั่นกามคุณ
องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง

ธรรมชาติที่ทำให้สัตว์ยึดมั่นความเห็นผิดอยู่ องค์ธรรมได้แก่ความเห็นผิด (ทิฏฐีเจตสิก)
ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่ทำให้สัตว์ยึดมั่นอยู่ในการปฏิบัติผิด องค์ธรรมได้แก่ความเห็นผิด (ทิฏฐี
เจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่ยึดมั่นขั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณว่าเป็นของตน
องค์ธรรมได้แก่ความเห็นผิด (ทิฏฐีเจตสิก) ในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

๘. นีวรณ์ ๘

นีวรณ์ แปลว่า เครื่องขวางกั้นความดี ความหมายก็คือความชั่ว อันเป็นตัวขวางกั้น การทำดีนั่นเอง นีวรณ์ตามนัยอภิธรรมมี ๘ ประการ คือ

1. ความพอใจในกาม (กามฉันทะ)
2. การผูกพยาบาท (พยาบาทะ)
3. ความหดหู่และท้อถอย (ถีนมิตฺตะ)
4. ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ (อุทฺทจฺจกุกฺกัจจะ)
5. ความลังเลสงสัย (วิจิกิฉณา)
6. ความมีติดบอดไม่รู้ในความจริง (อวิชชา)

ธรรมชาติเครื่องขวางกั้นความดี คือ ความพอใจในกามารมณ์ เรียกว่า กามฉันทนีวรณ์ องค์ธรรมได้แก่โลภะในจิตโลก ๘ ดวง

ธรรมชาติเครื่องขวางกั้นความดี คือ ความโกรธ (เรียกว่า พยาบาทนีวรณ์) องค์ธรรมได้แก่จิตโกรธ ๒ ดวง

ธรรมชาติเครื่องขวางกั้นความดี คือ ความหดหู่ท้อถอย (เรียกว่า ถีนมิตฺตนีวรณ์) องค์ธรรมได้แก่ ถีนและมิตฺต เจตสิก (เจตสิกปรุ้งจิตให้ท้อถอยและหดหู่) ในจิตชั่วที่เกิดเพราะ ถูกชกขวน ๕ ดวง

ธรรมชาติเครื่องขวางกั้นความดี คือ ฟุ้งซ่าน และรำคาญใจ (อุทฺทจฺจกุกฺกัจจนีวรณ์) องค์ธรรมได้แก่ อุทฺทจฺจเจตสิกในจิตคิดชั่ว ๑๒ ดวง และกุกฺกัจจเจตสิกในจิตโกรธ ๒ ดวง

ธรรมชาติเครื่องขวางกั้นความดี คือ ความสงสัยในความดี ที่ควรทำ (เรียกว่าวิจิกิฉณานีวรณ์) องค์ธรรมได้แก่วิจิกิฉณาเจตสิกในจิตหลง ๑ ดวง

ธรรมชาติเครื่องขวางกั้น คือ ความมีติดบอดไม่รู้ความจริง (เรียกว่า อวิชชานีวรณ์) องค์ธรรมได้แก่โมหเจตสิก ในจิต ๑๒ ดวง

นีวรณ์ในพระสูตรมี ๕ คือ ข้อ ๑ - ๕ สำหรับข้อ ๖ ในพระสูตรไม่เรียกว่านีวรณ์ แต่เรียกสังโยชน์และอนุสัย เป็นต้น

7. อนุสัย 7

อนุสัย แปลว่า ธรรมชาติที่นอนนิ่งอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย โดยปกติธรรมชาติที่เรียกว่า อนุสัยนี้ เป็นกิเลสที่สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดเลย ต่อเมื่อมีอารมณ์ต่างๆ ทั้งดีและไม่ดี มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้ว อนุสัยที่สงบนิ่งอยู่นั้นจะเปลี่ยนสภาพเป็นกิเลสที่ปรากฏทางใจ ถ้ากิเลสที่ปรากฏทางใจมีกำลังมาก ก็จะเปลี่ยนสภาพเป็นกิเลสอย่างหยาบที่ล่วงออกมาทางกายและวาจา

อนุสัยมี 7 ประการ คือ

1. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความตั้งใจในกามคุณ (กามราคานุสัย)
2. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความตั้งใจในรูปภพ อรูปภพ (ภวราคานุสัย)
3. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความโกรธ (ปฏิฆานุสัย)
4. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความเย่อหยิ่ง (มานานุสัย)
5. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความเห็นผิด (ทิฏฐานุสัย)
6. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความสงสัยในสิ่งที่ควรเชื่อ (วิจิกิจฉานุสัย)
7. ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความมีดบอด (อวิชชานุสัย)

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความตั้งใจในกามคุณ ได้แก่ตั้งใจในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความตั้งใจในรูปภพ อรูปภพ ได้แก่ความยินดีหรือปรารถนาเกิดใหม่ในรูปภพ หรือในอรูปภพ หรือยินดีตั้งใจในรูปฉาน อรูปฉาน องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิกในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความโกรธ ได้แก่ความหงุดหงิด ความขัดเคือง เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่โทสเจตสิกในจิตโกรธ 2 ดวง

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสันดาน คือ ความเย่อหยิ่ง ได้แก่ความถือเนื้อถือตัว องค์ธรรมได้แก่มานเจตสิก ในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสัจจธรรม คือ ความเห็นผิด ได้แก่ความเห็นผิดว่าบุญไม่มี บาปไม่มี นรกไม่มี สวรรค์ไม่มี เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ความเห็นผิด (ทิฏฐิเจตสิก) ในจิตโลก ที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสัจจธรรม คือ ความสงสัย ได้แก่ความลังเล สงสัยไม่เชื่อว่าพระพุทธเจ้ามีจริง ไม่เชื่อว่าจะมีพระอรหันต์ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในจิต หลง 1 ดวง

ธรรมชาติที่นอนสงบอยู่ในสัจจธรรม คือ ความมืดบอด ได้แก่ความโง่ ไม่รู้จริงตามความเป็นจริงในปรากฏการณ์ของธรรมชาติ ถือเป็นเหตุแห่งที่ก่อกำเนิดเพราะปัจจัยว่าเป็นตัวตนของตน องค์ธรรมได้แก่โมหเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

8. สังโยชน์ 10

สังโยชน์ แปลว่า ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ไว้ในภพ เหมือนเชือกที่ผูกวัวไว้กับที่ สัตว์ทั้งหลายถ้าตราบไดยังมีสังโยชน์ผูกอยู่ ตรานั้นสัตว์จะไม่มีทางพ้นไปจากทุกข์ได้ สังโยชน์ที่เป็นธรรมชาติผูกพันสัตว์ไว้ในภพ มี 10 ประการ คือ

1. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความยินดีในกามคุณ (กามราคสังโยชน์)
2. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความติดใจในรูปภพ อรูปภพ (ภวราคสังโยชน์)
3. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความโกรธ (ปฏิฆสังโยชน์)
4. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความเย่อหยิ่ง (มานสังโยชน์)
5. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความเห็นผิด (ทิฏฐิสังโยชน์)
6. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ การปฏิบัติผิด (สีลัพพตปรามาสสังโยชน์)
7. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความสงสัย (วิจิกิจฉาสังโยชน์)
8. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความริษยาในความคิดของคนอื่น (อิสสาสังโยชน์)
9. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความตระหนี่ในสมบัติของตน (มัจฉริยสังโยชน์)
10. ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความมืดบอด (อวิชชาสังโยชน์)

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความยินดีในกามคุณ หมายถึง ความใคร่ปรารถนา ติดใจ
สิ่ง หรือรูปร่างที่สวยงาม ติดใจฟังเสียงเพราะ ๆ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิกในจิตโลก
8 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความติดใจในรูปภพอรูปร่าง หมายถึง ความปรารถนา
จะเกิดในรูปภพ อรูปภพ องค์ธรรม คือ โลกเจตสิก ในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความโกรธ หมายถึง ความโกรธที่เกิดขึ้นในเมื่อได้ประสบ
กับอารมณ์ที่ไม่ถูกใจ องค์ธรรมได้แก่โทสเจตสิกในจิตโกรธ 2 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความเย่อหยิ่ง หมายถึง ความเย่อหยิ่ง ถือตัว และความ
จองหอง องค์ธรรม คือ มานเจตสิกในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความเห็นผิด หมายถึง ความเห็นผิดว่าบุญไม่มี บาปไม่มี
นรกไม่มี สวรรค์ไม่มี พ่อแม่ไม่มี เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในจิตโลกที่ประกอบด้วย
ความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ การปฏิบัติผิด เช่น การปฏิบัติตน อย่างโค อย่างสุนัข
ด้วยเข้าใจว่าการปฏิบัติดังกล่าวจะนำไปเกิดบนสวรรค์ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ทิฏฐิเจตสิกใน
จิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความสงสัย เช่น สงสัยว่าพระพุทธเจ้ามีจริงหรือพระ
อรหันต์มีจริงหรือ นรก สวรรค์มีจริงหรือ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในจิตหลง 1
ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความริษยาในความดีของคนอื่น เช่น เห็นคนอื่นสวยกว่า
ก็ริษยา เห็นคนอื่นรวยกว่าก็ริษยา หรือเห็นคนอื่นเด่นกว่าก็ริษยา เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่
อัสสาเจตสิกในจิตโกรธ 2 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความตระหนี่ในสมบัติของตน หมายถึง ความหวงแหน
สมบัติของตนไม่ยอมให้ไปเป็นประโยชน์แก่คนอื่น องค์ธรรมได้แก่มัจฉริยเจตสิกในจิตโกรธ
2 ดวง

ธรรมชาติที่ผูกพันสัตว์ คือ ความมืดบอด หมายถึง ไม่รู้ความจริงว่าคนและสัตว์ เป็นเพียงปรากฏการณ์ธรรมชาติ ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยของกรรมได้แก่โมหเจตสิกในจิตชั่ว 12 ดวง

สังโยชน์ตามที่กล่าวมานี้เป็นสังโยชน์ตามนัยอภิธรรม ส่วนสังโยชน์ตามนัยแห่งพระสูตร มีดังนี้ คือ

สังโยชน์ตามนัยพระสูตรลำดับที่ 2 เป็นสังโยชน์ที่ผูกพันสัตว์ให้ติดอยู่ในรูปภพหรือรูปฌาน เรียกว่า รูปราคสังโยชน์ องค์กรรมได้แก่โลภเจตสิก ในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง เหมือนกัน

สังโยชน์ลำดับ 3 เป็นสังโยชน์ที่ผูกพันสัตว์ให้ติดอยู่ในรูปภพ หรืออรูปฌาน องค์กรรมเหมือนกับสังโยชน์อันดับที่ 2

สังโยชน์ลำดับ 9 เป็นสังโยชน์ที่ผูกพันสัตว์ คือ ความฟุ้งซ่าน องค์กรรมได้แก่ อุทธัจจเจตสิกในจิตชั่ว 12 ดวง

ส่วนสังโยชน์ลำดับที่ 1, 4, 5, 6, 7, 8 และ 10 เหมือนสังโยชน์ที่กล่าวไว้ในอภิธรรม

9. กิเลส 10

กิเลส แปลว่า ธรรมชาติที่ทำให้จิตเศร้าหมอง มิใช่จะทำให้จิตเศร้าหมองอย่างเดียวเท่านั้น ยังทำให้กายของคนพลอยเศร้าหมองไปด้วย เพราะตามปกติจิตใจและกิริยาอาการของคน ถ้าไม่เกี่ยวข้องกับโลภะ และโทสะแล้ว จิตใจก็จะสบายไม่เร่าร้อน เมื่อจิตใจสบายแล้ว รูปร่างหน้าตาก็ผ่อนคลายตามไปด้วย แต่ถ้าจิตใจของผู้ใดเกิดขึ้นมาโดยมีโลภะและโทสะเกี่ยวข้องแล้ว จิตใจของผู้นั้นก็หาความสบายไม่ได้ มีแต่ความเร่าร้อน เมื่อจิตใจเร่าร้อน หน้าตาก็พลอยเศร้าหมองไปด้วยเพราะถูกไฟคือกิเลสเผา

กิเลสที่เป็นตัวสร้างความเศร้าหมองนั้นมี 10 ประการ คือ

1. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความติดใจในอารมณ์ต่าง ๆ (โลภะ)
2. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความโกรธ (โทสะ)
3. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความมืดบอด (โมหะ)

4. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความถือตัว (มานะ)
5. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความเห็นผิด (ทิฏฐิ)
6. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความสงสัย (วิจิกิจฉา)
7. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความหดหู่ (สินะ)
8. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจะ)
9. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่ละอายต่อความชั่ว (อหิริกะ)
10. ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อความชั่ว (อนตตัปปะ)

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความติดใจในอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึง ความติดใจในอารมณ์ที่น่าปรารถนา องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความโกรธ หมายถึง ความโกรธที่เกิดขึ้นในขณะที่ประสบอารมณ์ที่ไม่ถูกใจ องค์ธรรมได้แก่โทสเจตสิกในจิตโกรธ 2 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความมืดบอด หมายถึง ความโง่ไม่รู้ความจริง องค์ธรรมได้แก่โมหเจตสิกในจิตชั่ว 12 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความถือตัว หมายถึง ความเย่อหยิ่ง ถือตัว องค์ธรรมได้แก่มานเจตสิกในจิตโลกที่ปราศจากความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความเห็นผิด หมายถึง ความเห็นผิดว่า บุญไม่มี บาปไม่มี เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ทิฏฐิเจตสิกในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความสงสัย หมายถึง ความสงสัยว่า พระพุทธเจ้ามีหรือ พระอรหันต์มีหรือ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิกในจิตหลง 1 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความหดหู่ ไม่ร่าเริง องค์ธรรมได้แก่สินเจตสิกในจิตโลกที่เกิดเพราะถูกกระตุ้นให้เกิด 5 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความฟุ้งซ่าน หมายถึง ภาวะที่จิตไม่จับจดอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หมุนเวียนเปลี่ยนไปตลอดเวลา องค์ธรรมได้แก่อุทธัจจเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่ละอายต่อความชั่ว หมายถึง กล้าทำความชั่วอย่างหน้าด้าน ๆ องค์ธรรมได้แก่อหิริกเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

ธรรมชาติเครื่องเคร้าหมอง คือ ความไม่สะอาดกลัวต่อความชั่ว หมายถึง ไม่กลัวผลของความชั่วที่จะได้รับ กล้าทำความชั่วอย่างไม่พริ้งพริ้ว องค์ธรรมได้แก่ อโนต-ตปเจตสิก ในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

ธรรมฝ่ายอกุศลทั้ง 9 ประเภท ตามที่กล่าวมานี้ โดยสรุปแล้วก็คือ เจตสิกฝ่ายชั่ว 14 ดวง ที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 นั้นเอง แต่ที่เรียกเป็นชื่อต่าง ๆ ถึง 9 ประเภทนั้น เป็นการเรียกตามอาการที่ปรากฏของเจตสิก เช่นมีอาการไหลไปในกามคุณเรียกว่าอาสวะ เป็นอาการดุจห้วงน้ำเพราะเป็นที่จมลงของหมู่มิสต์ว์ เรียกว่า โอะมะ มีอาการประกอบสัตว์ไว้ในภพ เรียกว่า โยคะ เป็นต้น ดังนั้นธรรมฝ่ายอกุศลถึงแม้จะมีมากมายปานใดก็ตาม แต่ก็รวมอยู่ในองค์ธรรม 14 คือ เจตสิกฝ่ายชั่ว 14 ดวงนั่นเอง

9.3 สภาวะธรรมที่เป็นทั้งฝ่ายดี ฝ่ายชั่ว และกลาง ๆ

ประเด็นการศึกษาเรื่องนี้มุ่งศึกษาธรรมที่เป็นทั้งกุศล อกุศล และกลาง ๆ หมายความว่า ธรรมชนิดหนึ่ง เป็นได้ทั้งกุศล และอกุศล ยกตัวอย่าง เช่น เหตุ 6 ประการ ในเหตุทั้ง 6 ประการ นั้น มีทั้งเหตุดี และเหตุชั่ว เหตุดีมีโลภเหตุ อโทสเหตุ เป็นต้น เหตุชั่วมีโลภเหตุ และโทสเหตุ เป็นต้น ธรรมที่มีลักษณะดังกล่าวนี้มีอยู่ 7 ประการ คือ

1. เหตุ 6
2. องค์ฌาน 7
3. องค์มรรค 12
4. อินทรีย์ 22
5. พละ 9
6. อธิบัติ 4
7. อาหาร 4

ธรรมเหล่านี้มีรายละเอียดที่ควรศึกษาดังต่อไปนี้

1. เหตุ 6

คำว่าเหตุ แปลว่า ธรรมที่ให้ผลเกิดขึ้นได้ และให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นและเจริญขึ้น เหตุมี 6 ประเภท คือ

1. โลกเหตุ
2. โทสเหตุ
3. โมหเหตุ
4. อโลกเหตุ
5. อโทสเหตุ
6. อโมหเหตุ

โลกเหตุ คือ เหตุให้เกิดความอยากได้ ความอยากได้ทั้งหลายที่มี ล้วนเกิดมาจากโลก เหตุทั้งสิ้นองค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกในจิตโลก 8 ดวง

โทสเหตุ คือ เหตุให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความโกรธ และความอาฆาต ล้วนเกิดจากโทสเหตุทั้งสิ้น องค์ธรรมได้แก่โทสเจตสิกในจิตโกรธ 2 ดวง

โมหเหตุ คือ เหตุให้เกิดความเผลอ ความไม่รู้จริง ความมกมาย ล้วนถูกโมหเหตุปิดบังไว้จึงทำให้มองไม่เห็นความจริง องค์ธรรมได้แก่โมหเจตสิก ในจิตชั่ว 12 ดวง

อลอกเหตุ คือ เหตุไม่ให้เกิดความโลภ เป็นเหตุฝ่ายกุศลธรรม หรือเหตุฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่อลอกเจตสิก ในจิตสวयงาม 59 ดวง

อโทสเหตุ คือ เหตุแห่งความไม่โกรธ เป็นเหตุฝ่ายกุศลธรรม หรือเหตุฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่อโทสเจตสิก ในจิตสวयงาม 59 ดวง

อโมหเหตุ คือ เหตุแห่งความรู้แจ้ง ไม่ถูกปิดบัง เป็นเหตุฝ่ายกุศลธรรมหรือเหตุฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกในจิตสวयงาม 59 ดวง

คำว่าเหตุทำให้ผลธรรมตั้งมั่นนั้นหมายความว่า จิตจะยึดอารมณ์กุศลและอกุศลนั้นอย่างมั่นคง ตัวอย่างเช่น เมื่อตาเห็นหญิงสวย ๆ แล้ว โลกเหตุจะเป็นตัวเหตุให้เกิดความพอใจในรูปร่างของหญิงสาวนั้น เมื่อพอใจจิตก็จะยึดมั่นในร่างของหญิงนั้น นี่คือเหตุทำให้ผลธรรมฝ่ายชั่วตั้งมั่นในอารมณ์

ส่วนความหมายที่ว่าเหตุทำให้ผลธรรมเจริญขึ้นนั้น หมายความว่า เมื่อจิตยึดมั่นในอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว จิตนั้นก็ค่อย ๆ มีกำลังมากขึ้น จนถึงล่วงละเมิดลงมือทำความชั่ว หรือพูดชั่ว อันเป็นการทำทุจริตทางกายกรรมและวจีกรรม ยกตัวอย่างเช่น เมื่อจิตยึดความสวยในรูปร่างของหญิงสาวแล้ว จิตที่มีความโลภเป็นเหตุก็จะเพิ่มกำลังมากขึ้น ๆ จนถึงขนาดใช้กำลังข่มขืน หรือพูดจาหยอกเอน เป็นต้น นี่คือเหตุที่ทำให้ผลธรรมฝ่ายชั่วเจริญขึ้น

สำหรับเหตุที่ทำให้ผลธรรมฝ่ายดีตั้งมั่น มีตัวอย่างเช่น เมื่อหูได้ฟังการแสดงธรรมที่ไพเราะ จิตก็ยึดมั่น หรือพอใจในคำสอนนั้น นี่คือเหตุที่ทำให้ผลธรรมฝ่ายดีตั้งมั่น เมื่อจิตยึดมั่นในคำสอนนั้นแล้วก็มีกำลังเพิ่มขึ้น ๆ จนถึงขนาดลงมือปฏิบัติตามคำสอนนั้น นี่คือเหตุที่ทำให้ผลธรรมฝ่ายดีเจริญขึ้น

2. องค์ฌาน 7 (ฌานังคะ)

คำว่า ฌาน แปลได้ 2 ประการ คือ แปลว่าเข้าไปเพ่งอารมณ์กสิณอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งแปลว่า เฝ้ารอธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับตน องค์ฌานที่เป็นธรรมชาติเฝ้ารอธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับตนมี 7 ประการ คือ

1. วิตก
2. วิจาร
3. ปีติ
4. ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง
5. โสมนัส
6. โทมนัส
7. อุเบกขา

วิตก คือ ธรรมชาติยกจิตขึ้นสู่อารมณ์บ่อย ๆ เมื่อวิตกเกิดขึ้นย่อมเฝ้ารอธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน คือ ความหดหู่และง่วงเหงา (ถิ่นมิทระ) ให้สงบลง องค์ธรรมได้แก่วิตกเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตอยู่ในวิงวนของกาม 44 ดวง และในฌานจิตที่หนึ่ง 11 ดวง)

วิจารณ์ คือ ธรรมชาติเคล้าคลึงอารมณ์ เมื่อวิจารณ์เกิดขึ้นย่อมเผาธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน คือ ความสงสัย (วิจิกิจฉา) ให้มอดไหม้ไป องค์ธรรมได้แก่วิจารณ์เจตสิก (ที่ปรากฏในจิตอยู่ในวิงวนของกาม 44 ดวง และในฌานจิตที่หนึ่ง 11 ดวง ในฌานจิตที่สอง 11 ดวง)

ปีติ คือ ธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดี เมื่อปีติเกิดขึ้นย่อมเผาธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน คือ ความพยายามให้สงบลง องค์ธรรมได้แก่ปีติเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตอยู่ในวิงวนของกามฝ่ายโสมนัส 18 ดวง กับที่ปรากฏในฌานจิตที่หนึ่ง 11 ดวง ในฌานจิตที่สอง 11 ดวง และในฌานจิตที่สาม 11 ดวง)

ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว เมื่อจิตมีอารมณ์เดียวเกิดขึ้นย่อมเผาธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน คือ ความพอใจในกาม (กามฉันทะ) ให้สงบลง องค์ธรรมได้แก่ เอกกัคคตาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตอยู่ในวิงวนของกาม 11 ดวง เว้นจิตที่เกิดทางประสาททั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว คือ ทวิปัญจวิญญาณจิต 10)

โสมนัส คือ ธรรมชาติที่มีความสุขใจ เมื่อโสมนัสเกิดขึ้นย่อมจะเผาธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน 3 ประเภท คือ เผาความฟุ้งซ่าน เผาความรำคาญใจ และเผาโทมนัส เวทนาให้สงบลง องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตที่มีอารมณ์โสมนัส 62 ดวง)

โทมนัส คือ ธรรมชาติที่มีอารมณ์ทุกข์ใจ เมื่อโทมนัสเกิดขึ้นย่อมจะเผาธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน คือ ปีติ และโสมนัสให้สงบลง องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตโกรธ 2 ดวง)

อุเบกขา คือ ธรรมชาติที่มีอารมณ์เป็นกลาง เมื่ออุเบกขาเกิดขึ้นย่อมจะเผาธรรมฝ่ายตรงกันข้ามกับตน 3 ประเภท คือ เผาความฟุ้งซ่าน เผาความรำคาญใจ และเผาโทมนัสเวทนาให้สงบลง องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตประกอบด้วยอุเบกขา 55 ดวง เว้นอุเบกขาจิตที่เกิดจากประสาททั้งสิ้น คือ ตา หู จมูก ลิ้น 8 ดวง)

องค์ฌานตามที่กล่าวมานั้นแบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ องค์ฌานที่เป็นกุศล และองค์ฌานที่เป็นอกุศล องค์ฌานที่ 1, 2, 3, 4, 5 และ 7 เป็นองค์ฌานที่จัดเป็นกุศล ส่วนองค์ฌานที่ 6 จัดเป็นองค์ฌานที่เป็นอกุศล

3. องค์มรรค 12 (มัคค์ังคะ)

องค์มรรค คือ ทางเดินไปสู่ทุกขัตถิภูมิ สุกขัตถิภูมิ และนิพพาน องค์มรรคซึ่งเป็นทางเดินไปสู่จุดหมายต่าง ๆ นั้นมี 12 ประเภท คือ

1. เห็นดี (สัมมาทิฐิ)
2. คิดดี (สัมมาสังกัปปะ)
3. พูดดี (สัมมาวาจา)
4. ทำสิ่งดี (สัมมาภัมมัตตะ)
5. มีอาชีพดี (สัมมาอาชีวะ)
6. มีความพยายามดี (สัมมาวายามะ)
7. มีสติดี (สัมมาสติ)
8. มีสมาธิดี (สัมมาสมาธิ)
9. มีความเห็นผิด (มัจฉาทิฐิ)
10. มีความคิดผิด (มัจฉาสังกัปปะ)
11. มีความพยายามผิด (มัจฉาวายามะ)
12. มีสมาธิผิด (มัจฉาสมาธิ)

เห็นดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติ และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตที่มีปัญญาประกอบ 47 ดวง)

คิดดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติ และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่วิตกเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตสวयงามในระดับวังวนอยู่ในกาม 24 ดวง และฉานจิตที่หนึ่ง 11 ดวง)

พูดดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สัมมาวาจาเจตสิก (ที่ปรากฏในกุศลจิต 8 ดวง และที่ปรากฏในจิตพ้นจากอาารมณโลภี 40 ดวง)

ทำสิ่งดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สัมมาภัมมัตตะเจตสิก (ที่ปรากฏในกุศลจิต 8 และในจิตพ้นอาารมณโลภี 40 ดวง)

มีอาชีพดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติ และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สัมมาอาชีวะเจตสิก (ที่ปรากฏในกุศลจิต 8 ดวง และในจิตพ้นจากอาารมณโลภี 40 ดวง)

มีความพยายามดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติ และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตสวयงาม 91 ดวง)

มีสติดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติและพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สติเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตสวयงาม 91 ดวง)

มีสมาธิดี เป็นหนทางให้ถึงสุคติ และพระนิพพาน องค์ธรรมได้แก่เอกกัคคตาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตสวयงาม 91 ดวง)

มีความเห็นผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ องค์ธรรมได้แก่ทวิภูมิจेतสิก (ที่ปรากฏในจิตโลกที่ประกอบด้วยความเห็นผิด 4 ดวง)

มีความคิดผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ องค์ธรรมได้แก่วิตกเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตคิดทางชั่ว 12 ดวง)

มีความพยายามผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ องค์ธรรมได้แก่วิริยเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตคิดทางชั่ว 12 ดวง)

มีสมาธิผิด เป็นหนทางให้ถึงทุกคติ องค์ธรรมได้แก่เอกกัคคตาเจตสิก (ที่ปรากฏในจิตคิดทางชั่ว 11 ดวง โดยเว้นจิตที่ประกอบด้วยความสงสัยออกเสีย 1 ดวง)

องค์มรรคตามที่กล่าวมาทั้ง 12 ประเภทนี้ แบ่งออกได้ 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ มรรคที่เป็นกุศล และมรรคที่เป็นอกุศล มรรคที่เป็นกุศลได้แก่มรรคข้อที่ 1 8 ส่วนมรรคที่เป็นอกุศลได้แก่มรรคข้อที่ 9 12 มรรคที่เป็นกุศลเป็นเหตุนำไปสู่สุคติภูมิ และพระนิพพาน ส่วนมรรคที่เป็นอกุศล เป็นเหตุนำไปสู่ทุกคติภูมิอย่างเดียว

4. อินทรีย์ 22

คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ธรรมชาติที่มีอิสระในการทำหน้าที่ของตน หมายความว่า ตนมีหน้าที่อย่างไร ก็มีอิสระในการทำหน้าที่อย่างนั้น จะให้สิ่งอื่นมาทำหน้าที่แทนตนไม่ได้ เช่น ตามีหน้าที่ในการเห็นสิ่งของต่าง ก็ต้องทำหน้าที่ในการเห็นตลอดไปจะใช้หูมาทำหน้าที่เห็นไม่ได้ ความเป็นอิสระในการทำหน้าที่ดังกล่าว เรียกว่า อินทรีย์ อินทรีย์มีทั้งหมด 22 ประเภท คือ

1. อินทรีย์ คือ ตา
2. อินทรีย์คือหู
3. อินทรีย์คือจมูก
4. อินทรีย์คือลิ้น
5. อินทรีย์คือกาย
6. อินทรีย์คือเพศหญิง
7. อินทรีย์คือเพศชาย
8. อินทรีย์คือชีวิต
9. อินทรีย์คือใจ
10. อินทรีย์คือความสุข
11. อินทรีย์คือความทุกข์
12. อินทรีย์คือความโสมนัส
13. อินทรีย์คือโทมนัส
14. อินทรีย์คือความวางเฉย
15. อินทรีย์คือความเชื่อ
16. อินทรีย์คือความเพียร
17. อินทรีย์คือสติ
18. อินทรีย์คือสมาธิ
19. อินทรีย์คือปัญญา
20. อินทรีย์คือปัญญารู้แจ้งอริยสัจ 4 ของพระโสดาบัน
21. อินทรีย์คือปัญญารู้แจ้งอริยสัจ 4 ของพระอริยมรรคเบื้องบน 3 และปัญญาของผลจิตเบื้องต่ำ 3
22. อินทรีย์ คือปัญญาการรู้แจ้งอริยสัจ 4 ของพระอรหันต์

ตาเป็นใหญ่ในการเห็นสิ่งต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่จักขุประสาท หรือประสาทตาตนเอง ดังนั้นจึงเรียกว่า อินทรีย์คือตา

หู เป็นใหญ่ในการฟังเสียงต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่โสตประสาท

จมูก เป็นใหญ่ในการดมกลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานประสาท หรือประสาทที่มีหน้าที่รับรู้กลิ่น เรียกว่า อินทรีย์คือจมูก

ลิ้นเป็นใหญ่ในการรับรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาประสาท หรือประสาทในการรับรู้รส เรียกว่า อินทรีย์คือลิ้น

กายเป็นใหญ่ในการรับรู้สัมผัสทางกาย เช่น การรับรู้ความเย็น ความร้อน ความอ่อน ความแข็ง เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ กายประสาท เรียกว่า อินทรีย์คือกาย

เพศหญิงเป็นใหญ่ในการแสดงออกถึงความ เป็นหญิง องค์ธรรมได้แก่รูปที่แสดงความเป็นหญิง เรียกว่า อินทรีย์คือเพศหญิง

เพศชายเป็นใหญ่ในการแสดงออกถึงความเป็นชาย องค์ธรรมได้แก่ รูปแสดงความเป็นชาย เรียกว่า อินทรีย์คือเพศชาย

ชีวิตเป็นใหญ่ในการดำรงความมีชีวิต หรือมีหน้าที่รักษารูปและนามให้มีอายุอยู่ได้ องค์ธรรมได้แก่ชีวิตรูป และชีวิตอินทรีย์เจตสิก

ใจเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่จิตทั้งหมด (จิตที่เรียนมาแล้ว ในบทที่ 2) เรียกว่า อินทรีย์คือใจ

สุขเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่ในการเสวยความสุขทางกาย องค์ธรรมได้แก่เวทนา เจตสิก ในจิตที่รับรู้อารมณ์ทางกายที่น่าปรารถนา (จิตรับรู้ความสุขทางกาย ดวงที่ 5 ในจิตที่เป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ) เรียกว่า อินทรีย์คือความสุข

ทุกข์เป็นใหญ่หรือมีหน้าที่ในการเสวยความทุกข์ทางกาย องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก ในจิตที่รับรู้อารมณ์ทางกายที่ไม่น่าปรารถนา (จิตรับรู้ความทุกข์ทางกาย ดวงที่ 5 ในจิตที่เป็นผลของอกุศลที่ปราศจากเหตุ บทที่ 2) เรียกว่า อินทรีย์คือความทุกข์

โสมนัสเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่เสวยความสุขทางใจ (ความอิมใจ) องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิก ในจิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสหรือความยินดี 62 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือความโสมนัส

โทมนัสเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่เสวยความทุกข์ทางใจ (ความทุกข์ใจ) องค์ธรรมได้แก่เวทนาเจตสิกในจิตโกรธ 2 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือความโทมนัส

อุเบกขาเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่เสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรมได้แก่เวทนา เจตสิก ในจิตที่เกิดพร้อมกับความวางเฉย 55 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือความวางเฉย

ศรัทธาเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ศรัทธาเจตสิกในจิตสวयงาม 91 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือความเชื่อ

วิริยะเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่ขยันขันแข็งมีอุตสาหะ องค์ธรรมได้แก่วิริยเจตสิก ในจิตที่ประกอบด้วยวิริยเจตสิก 105 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือความเพียร

สติเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่ระลึกถึงเรื่องที่ทำไปแล้ว ระลึกถึงคำพูดที่พูดไปแล้ว และระลึกถึงความคิดที่คิดไปแล้ว องค์ธรรมได้แก่สติเจตสิกในจิตสวयงาม 91 ดวง เรียกว่าอินทรีย์คือสติ

สมาธิเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว องค์ธรรมได้แก่เอกกัคคตาเจตสิก
ที่ประกอบในจิต 72 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือสมาธิ

ปัญญาเป็นใหญ่หรือมีหน้าที่รู้ความจริง องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ประกอบใน
จิตที่มีปัญญา 79 ดวง เรียกว่า อินทรีย์คือปัญญา

ปัญญาที่เป็นใหญ่หรือมีหน้าที่รู้แจ้งอริยสัจ 4 ที่ตนไม่เคยรู้ ของพระโสดาปัตติมรรค
องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกในโสดาปัตติมรรคจิต 1 ดวง

ปัญญาที่เป็นใหญ่หรือมีหน้าที่รู้แจ้งอริยสัจ 4 ที่ตนเคยรู้มาแล้ว องค์ธรรมได้แก่
ปัญญาเจตสิกในมรรคจิตเบื้องต้น 3 ดวง และผลจิตเบื้องต้น 3 ดวง

ปัญญาที่เป็นใหญ่หรือมีหน้าที่รู้แจ้งอริยสัจ 4 สิ้นสุดแล้ว องค์ธรรมได้แก่ปัญญา
เจตสิกในอรหัตตผลจิต 1 ดวง

5. พละ 9

คำว่า พละแปลว่ากำลัง คนเรามีกำลังอยู่ 2 ชนิด คือ กำลังกายและกำลังใจ กำลังกาย
เป็นกำลังที่เรามองเห็นได้ง่าย เพราะเป็นกำลังที่เราใช้มาแต่เด็ก ๆ ส่วนกำลังใจนั้นเป็นกำลังแฝง
ที่เราอาจจะมองไม่เห็น แต่ถ้าพิจารณาดี ๆ แล้วเราจะเห็นว่า กำลังกายนั้นมีขึ้นมาได้ เพราะ
กำลังใจอุดหนุน หากว่ากำลังใจไม่อุดหนุนแล้ว กายก็หมดกำลังที่จะทำงาน เราจะเห็นตัวอย่าง
เช่น ลูกชายเคาะพแม่ ความจริงแม่เป็นเพศหญิงอ่อนแอ ส่วนลูกชายนั้นลำสันแข็งแรง ถ้าสมมติว่า
ลูกชายจะต่อแม่สักที แม่ก็คงทานกำลังลูกไม่ได้ แต่เราจะพบว่าเมื่อแม่ด่าลูกหรือตีลูก ลูกต้อง
เกรงกลัว มือเท้าหัดไม่คิดจะสู้ทั้งที่มีกำลังแข็งแรงกว่า ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะไม่มีกำลังใจหรือ
กำลังแฝง แต่ถ้าลูกคนนั้นมีกำลังแฝง คือ ความไม่ละอายก็อาจจะลงมือทำกับแม่ เช่น ทูบตี
เป็นต้น ดังนั้นเราจึงกล่าวได้ว่ากำลังกายนั้นเกิดขึ้นได้เพราะกำลังใจหรือกำลังแฝงอุดหนุนให้
เกิดในอภิมมัตถสังคหะ ท่านแสดงกำลังไว้ 9 ประการ คือ

1. กำลังคือศรัทธา (สัทธาพละ)
2. กำลังคือความเพียร (วิริยพละ)
3. กำลังคือสติ (สติพละ)

4. กำลังคือสมาธิ (สมาธิพลัง)
5. กำลังคือปัญญา (ปัญญาพลัง)
6. กำลังคือความละเอียด (หิริพลัง)
7. กำลังคือความกลัวต่อบาป (โศตตปพลัง)
8. กำลังคือความไม่ละเอียดต่อความชั่ว (อหิโกพลัง)
9. กำลังคือความไม่เกรงกลัวบาป (อโนตตปพลัง)

กำลังทั้ง 9 ประการนี้เป็นกำลังแฝง หรือกำลังภายใน ซึ่งจะเกิดกับจิตผลัดกันให้ จิตบังคับกายให้ดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นกำลังฝ่ายดีจิตก็จะผลัดกันกายไปในทางดี ถ้าเป็นกำลังฝ่ายชั่วจิตก็จะผลัดกันกายไปในทางชั่ว ความจริงตัวผละตามทีกล่าวมานั้นก็คือ เจตสิก นั้นเองซึ่งเกิดกับจิต แล้วเพิ่มกำลังให้กับจิต เจตสิกที่เป็นผลเหล่านั้นเราจะทราบดังต่อไปนี้

กำลังคือศรัทธา หมายถึง กำลังแห่งความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ศรัทธา เจตสิกในจิตสวयงาม 91 ดวง

กำลังคือความเพียร หมายถึง กำลังแห่งความขยัน องค์ธรรมคือวิริยเจตสิก ในจิต ที่เกิดกับวิริยเจตสิก 105 ดวง

กำลังคือสติ หมายถึง กำลังแห่งความระลึกทางดี องค์ธรรมได้แก่สติเจตสิกในจิต สวयงาม 91 ดวง

กำลังคือสมาธิ หมายถึง กำลังแห่งจิตเป็นสมาธิ องค์ธรรมได้แก่เอกกัคคตา เจตสิก ในจิต 104 ดวง

กำลังคือปัญญา หมายถึง กำลังแห่งความรู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ปัญญา เจตสิก ในจิตที่มีเหตุผล (ญาณสัมปยุต) 79 ดวง

กำลังคือความละเอียด หมายถึง กำลังแห่งความละเอียดต่อความชั่วต่าง ๆ องค์ธรรม ได้แก่หิริเจตสิกในจิตสวयงาม 91 ดวง

กำลังคือความกลัวต่อบาป หมายถึง กำลังแห่งความเกรงกลัวต่อผลของความชั่วต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่โศตตปเจตสิกในจิตสวयงาม 91 ดวง

กำลังคือความไม่ละอายต่อความชั่ว หมายถึง กำลังแห่งความไม่ละอายในความชั่วช้าต่าง ๆ กล้าทำชั่ว กล้าพูดชั่ว และกล้าคิดชั่ว องค์ธรรมได้แก่อิทธิกเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

กำลังคือความไม่เกรงกลัวต่อบาป หมายถึง กำลังแห่งความดีอด้าน หรือกำลังแห่งความกล้าหาญในการทำความชั่วต่าง ๆ องค์ธรรมได้แก่อนัตตปฺปเจตสิกในจิตคิดชั่ว 12 ดวง

6. อธิบัติ 4

อธิบัติ แปลว่า ความเป็นใหญ่ ธรรมชาติของมนุษย์เรามีคุณสมบัติหลายอย่างที่เป็นเครื่องมือให้เกิดคุณและโทษ คุณสมบัติบางอย่างเป็นเครื่องมือให้เกิดคุณอย่างเดียว คุณสมบัติบางอย่างเป็นเครื่องมือให้เกิดโทษอย่างเดียว คุณสมบัติบางอย่างเป็นเครื่องมือให้เกิดคุณก็ได้ และเป็นเครื่องมือให้เกิดโทษก็ได้ แล้วแต่คนจะใช้ อธิบัติ คือ ความโดดเด่นของเจตสิกที่เป็นคุณสมบัติฝ่ายดี เป็นเครื่องมือให้เกิดคุณ ในอภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวว่าอธิบัติมี 4 ประการ คือ

1. อธิบัติในความพอใจ (ฉันทาธิบัติ)
2. อธิบัติในความเพียร (วิริยาธิบัติ)
3. อธิบัติในการรับอารมณ์ (จิตตาธิบัติ)
4. อธิบัติในการรู้แจ้งความจริง (วิมังสาธิบัติ)

อธิบัติในความพอใจ ก็คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความพอใจ องค์ธรรมได้แก่ฉันทเจตสิก ในจิตเสวยอารมณ์ที่มีเหตุ 2 ประกอบ 18 ดวง (ทวิเหตุกขวนะ) และในจิตเสวยอารมณ์ มีเหตุ 3 ประกอบ 34 หรือ 66 ดวง (ติเหตุกขวนะ)

อธิบัติในความเพียร ก็คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเพียร องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ในจิตเสวยอารมณ์ที่มีเหตุ 2 ประกอบ 18 ดวง และจิตเสวยอารมณ์ที่มีเหตุ 3 ประกอบ 34 หรือ 66 ดวง

อธิบัติในการรับอารมณ์ ก็คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรับอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ จิตเสวยอารมณ์มีเหตุ 2 ประกอบ และจิตเสวยอารมณ์มีเหตุ 3 ประกอบ 52 หรือ 84 ดวง

อธิบัติในการรู้แจ้งความจริง ก็คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรู้แจ้งตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกในจิตเสวยอารมณ์มีเหตุ 3 ประกอบ 34 หรือ 66 ดวง

ความเป็นใหญ่โดยความเป็นอธิปไตยในขณะหนึ่งจะเกิดได้เพียงอธิปไตยเดียว เช่นในขณะที่เกิดความพอใจ (ฉันทาธิปไตย) อย่างแรงกล้า วิริยะจิตและปัญญา ก็จะต้องคล้อยตามฉันทาธิปไตย ไปในอารมณ์นั้น ๆ ถ้าคราวใดวิริยะเป็นอธิปไตย คือ เกิดความเพียรอย่างแรงกล้า คราวนั้น ฉันทะจิต และปัญญา จะคล้อยตาม วิริยาธิปไตยไปในอารมณ์นั้น

ส่วนความเป็นใหญ่โดยความเป็นอินทรีย์ที่กล่าวไว้ในอินทรีย์ 22 นั้น เกิดพร้อมกันได้หลาย ๆ อินทรีย์ เช่น ในขณะที่อินทรีย์คือตา ทำหน้าที่เห็นรูป อินทรีย์คือใจ ก็ทำหน้าที่รับอารมณ์ได้พร้อม ๆ กัน เป็นต้น

7. อาหาร 4

อาหาร แปลว่า นำมาซึ่งผลของตน ๆ หมายความว่า อาหารนำมาซึ่งชีวิตผัสสะนำมาซึ่งเวทนา เป็นต้น ลักษณะการนำมาซึ่งผลอย่างนี้เรียกว่า อาหาร ในอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านกล่าวอาหารไว้ 4 ประเภท คือ

1. อาหารคือคำข้าว (กพพีการาหาร)
2. อาหารคือผัสสะ (ผัสสาหาร)
3. อาหารคือเจตนา (มโนสัญเจตนาหาร)
4. อาหารคือวิญญาน (วิญญาณาหาร)

อาหารคือคำข้าว ได้แก่ธรรมชาติที่ทำให้เกิดรูปร่าง (รูปเกิดจากอาหาร) องค์ธรรมได้แก่ไอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ

อาหารคือผัสสะ ได้แก่ธรรมชาติที่ทำให้เกิดเวทนา เช่น สุขเวทนา ทุกขเวทนา เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ผัสสะเจตสิกในจิตทั้งหมด

อาหารคือเจตนา ได้แก่ธรรมชาติที่ทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาน เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่เจตนาเจตสิกในจิตทั้งหมด

อาหารคือวิญญาน ได้แก่ธรรมชาติที่ทำให้เกิดเจตสิก และรูปเกิดจากกรรม องค์ธรรมได้แก่จิตทั้งหมด

สัตว์ทั้งหลายจะมีชีวิตอยู่ได้ก็เพราะโอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ โอชานั้นจะทำให้เกิดเลือดเนื้อ เมื่อมีเลือดเนื้อ สัตว์นั้นก็จะมีชีวิตอยู่ได้และเจริญเติบโตขึ้นมาได้

ผัสสะ คือ การกระทบระหว่างตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับความเย็นความร้อน และใจกับอารมณ์ เมื่อสิ่งเหล่านี้กระทบกันแล้วย่อมนำมาซึ่งเวทนา เช่น เมื่อตาเห็นรูปร่างของหญิงสาวที่สวยงามจะนำมาซึ่งสุขเวทนา หูได้ยินเสียงคนนินทา ก็ย่อมจะนำมาซึ่งทุกข์เวทนา เป็นต้น

เจตนา เป็นเหตุให้เกิดวิบากจิต เช่น ปฏิสนธิจิต จิตรักษากาย และจิตเกิดทางตา เป็นต้น

วิญาณที่ทำให้เจตสิกและรูปเกิดจากกรรม เกิดได้ก็เพราะมีเหตุผลดังนี้

จิตกับเจตสิก แม้จะเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกันก็จริง แต่จิตย่อมเป็นประธานของเจตสิกเสมอ ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า วิญาณหรือจิตนำไปเจตสิกเกิด สำหรับจิตที่นำไปรูปเกิดจากกรรมเกิดนั้น หมายถึงปฏิสนธิจิต เพราะปฏิสนธิจิตนำไปเกิดทั้งรูปเกิดจากกรรมและเจตสิกสำหรับจิตในปวัตติกาล (ปัจจุบัน) นำให้เกิดเฉพาะเจตสิกเท่านั้น

9.4 สภาวะธรรมที่พัฒนาชีวิต

สภาวะธรรมที่พัฒนาชีวิต คือธรรมที่นำไปปฏิบัติแล้ว ทำให้ชีวิตเปลี่ยนจากชั่วเป็นดี หรือเปลี่ยนชีวิตจากระดับธรรมดาไปสู่ชีวิตสูงสุด ธรรมดังกล่าวได้แก่ธรรมที่ท่านเรียกว่า โพรธิปักขิยธรรม หรือ ธรรมที่นำไปถึงการค้นพบสัจธรรม เหตุที่เรียกธรรมนี้ว่าธรรมที่พัฒนาชีวิต ก็เพราะว่าธรรมเหล่านี้ เมื่อคนนำไปปฏิบัติแล้ว จะเปลี่ยนสภาพของคนจากปุถุชนเป็นอริยบุคคล ปุถุชนเป็นคนที่มืดบอด ส่วนอริยบุคคลเป็นบุคคลที่สว่าง เพราะพ้นจากความมืดบอด ธรรมที่พัฒนาชีวิต หรือโพรธิปักขิยธรรม คือ แนวทางปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากดงทุกข์ ธรรมเหล่านี้มีอยู่ 7 หมวด คือ

1. สติปัฏฐาน 4	2. สัมมัปปธาน 4
3. อธิวิบาธ 4	4. อินทริย 5
5. พละ 5	6. โพชฌงค์ 7
7. มัคคังคะ 8	

ธรรมฝ่ายตรัสรู้ทั้ง 7 หมวดนี้ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. สติปัฏฐาน 4

สติกำหนดพิจารณากาย คือ รูปขันธ์ให้เห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สติกำหนดพิจารณาเนื้ออง ๆ ซึ่งเวทนา คือ สุข ทุกข์ และเฉย ๆ ให้เห็นว่าเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สติกำหนดพิจารณาซึ่งจิตเนื้ออง ๆ โดยให้เห็นว่าจิตโลภ จิตไม่โลภ จิตโกรธ จิตไม่โกรธ เป็นต้น เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

สติกำหนดพิจารณาเนื้ออง ๆ ซึ่งอารมณ์คือ เจตสิก เช่น โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น เรียกว่า ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

องค์ธรรมของสติปัฏฐานทั้ง 4 นี้ คือ สติเจตสิกในกุศลจิต 8 กิริยาจิต 8 กับ สติเจตสิกในฉนจิต กุศล กิริยา 10 อรูปฉนจิต กุศล กิริยา 8 และ โลกุตตรจิต 8 (อัปนาชวณะ 26)

2. สัมมปธาน 4

สัมมปธาน คือ ความขยันหรือความเพียรอุตสาหะนั่นเอง ความเพียรดังกล่าวนี้ ต้องเป็นความเพียรทางดี ความเพียรที่เรียกว่า สัมมปธาน มี 4 ประการ คือ

1. ปหานปธาน
2. สังวรปธาน
3. ภวานาปธาน
4. อนรักขณาปธาน

ปหานปธาน คือ ความพยายามเพื่อละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป

สังวรปธาน คือ ความพยายามระวังไม่ให้ความชั่วที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น

ภวานาปธาน คือ ความพยายามเจริญความดีงามที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

อนรักขณาปธาน คือ ความพยายามให้ความดีงามที่เกิดมีในตนแล้วให้เจริญยิ่ง ๆ

ขึ้นไป

องค์ธรรมของสัมมัตตปธาน ทั้ง 4 นี้ ก็คือ วิริยเจตสิกในกุศลจิต 21 ดวง

ความเพียรที่จัดเป็นสัมมัตตปธานนั้น จะต้องเป็นความเพียรที่เป็นกุศลเท่านั้น ส่วนความเพียรที่เป็นกิริยา หรือความเพียรของพระอรหันต์ไม่เรียกว่าสัมมัตตปธาน เพราะพระอรหันต์ไม่มีหน้าที่ประหารกิเลสอีกต่อไป สำหรับความเพียรในผลจิตก็ไม่จัดเป็นสัมมัตตปธานเหมือนกัน เพราะผลจิตไม่เกี่ยวข้องกับความเพียรทั้ง 4 นั้น เหตุว่าตัวเองเป็นวิบากจิตอยู่แล้ว

3. อิทธิบาท 4

ธรรมที่เป็นเหตุให้สำเร็จฉฉาน อภิญญา มรรค และผล เรียกว่า อิทธิบาท ใครก็ตามที่ต้องการได้ฉฉาน อภิญญา มรรค และผล ผู้นั้นจะต้องอาศัยอิทธิบาท 4 ประการ เป็นแนวทางปฏิบัติ อิทธิบาทมี 4 ประเภท คือ

1. อิทธิบาท คือความพอใจ (ฉันทอิทธิบาท)
2. อิทธิบาทคือความเพียร (วิริยอิทธิบาท)
3. อิทธิบาทคือความตั้งใจ (จิตตอิทธิบาท)
4. อิทธิบาทคือความรู้ (วิมังสาอิทธิบาท)

ความพอใจ ความเพียร ความตั้งใจ และความรู้ที่จัดเป็นอิทธิบาทนั้น ความจริงแล้วก็คือตัวเจตสิกที่เข้ามาปรุงจิตนั่นเอง เจตสิกที่เป็นอิทธิบาทจะมีอะไรบ้างโปรดดูรายละเอียดต่อไป

ความพอใจอย่างแรงกล้า ซึ่งเป็นพื้นฐานให้สำเร็จฉฉาน เป็นต้น เรียกว่า อิทธิบาท คือ ความพอใจ องค์ธรรมได้แก่ฉันทเจตสิก ในกุศลจิต 21 ดวง

ความพยายามอย่างแรงกล้า ซึ่งเป็นพื้นฐานให้สำเร็จฉฉาน เป็นต้น เรียกว่า อิทธิบาท คือ ความเพียร องค์ธรรมได้แก่วิริยเจตสิกในกุศลจิต 21 ดวง

ปัญญาที่แหลมคม ซึ่งเป็นพื้นฐานให้สำเร็จฉฉาน เป็นต้น เรียกว่า อิทธิบาท คือ ความรู้ องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกในกุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา 17 ดวง

ความพอใจ ความเพียร ความตั้งใจ และความรู้ ถ้าเกิดอย่างธรรมดา ไม่จัดเป็นอิทธิบาท ต้องเกิดอย่างแรงกล้าและเป็นพื้นฐานให้เกิดคุณวิเศษ เช่น ฌาน เป็นต้น จึงจะเรียกว่าเป็นอิทธิบาทได้

สำหรับความพอใจ ความเพียร ความตั้งใจ และความรู้ ของพระอรหันต์ และผลจิตก็ไม่เรียกว่าเป็นอิทธิบาท เพราะพระอรหันต์ถึงความสำเร็จโดยสมบูรณ์แล้ว ส่วนผลจิตเป็นผลของมรรคจิตนั่นเอง ดังนั้นอิทธิบาทก็คือ กุศลจิต 21 และฉันทะ วิริยะ ปัญญาเจตสิกที่อยู่ ในกุศลจิต 21 เท่านั้น

4. อินทรีย์ 5

อินทรีย์ได้กล่าวไว้แล้วทั้งความหมายและองค์ธรรมในอินทรีย์ 22

5. พละ 5

พละได้กล่าวไว้แล้วทั้งความหมาย และองค์ธรรมในพละ 9

องค์ธรรมที่เป็นอินทรีย์กับพละนั้นอย่างเดียวกัน คือ สัททาเจตสิก วิริยเจตสิก สติเจตสิก เอกกัคคตาเจตสิก และปัญญาเจตสิก เจตสิกทั้ง 5 นี้ ที่เรียกว่า อินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการทำตามหน้าที่ของตน และในขณะที่ทำหน้าที่อยู่นั้น ธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม อาจจะมาทำลายให้อินทรีย์อันตรธานไปก็ได้ ส่วนเจตสิกทั้ง 5 ที่เรียกว่า พละ เพราะว่ามีกำลังเด็ดขาด มีอำนาจเด็ดขาด ธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามไม่สามารถมาทำลายเจตสิกที่มีกำลังระดับพละได้ ตัวอย่างเช่น นาย ก. มีความเพียร (วิริยเจตสิก) คือ ขยันดูหนังสือ หรือขยันทำการงาน แต่พอมีเพื่อนมาชวนไปดูหนัง นาย ก. ก็เลิกทำความเพียรเสียแล้วไปดูหนังกับเพื่อน ความเพียรอย่างนี้เรียกว่าอินทรีย์ แต่ถ้านาย ก. มีความเพียรไม่ทอดยถ แม้เพื่อนจะมาชวนไปดูหนัง ก็ไม่ยอมเลิกล้มความเพียรไปดูหนังกับเพื่อน ความเพียรของนาย ก. อย่างนี้เรียกว่า พละ

6. โพชฌงค์ 7

พระอริยบุคคลทั้งหลาย ย่อมรู้ชัดซึ่งอริยสัจ 4 ได้ ด้วยธรรมเหล่านี้ ดังนั้นธรรมเหล่านี้จึงถูกเรียกว่า โพชฌงค์ โดยความหมายสั้น ๆ โพชฌงค์แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ โพชฌงค์มี 7 ประการ คือ

1. องค์แห่งการตรัสรู้คือสติ (สติ)
2. องค์แห่งการตรัสรู้คือการวิจัยธรรม (ธัมมวิจยะ)
3. องค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร (วิริยะ)
4. องค์แห่งการตรัสรู้คือปีติ (ปีติ)
5. องค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบ (ปัสสิทธิ)
6. องค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ (สมาธิ)
7. องค์แห่งการตรัสรู้คือความวางเฉย (อุเบกขา)

องค์ธรรมอันแท้จริงของโพชฌงค์ทั้ง 7 นี้ ก็คือ เจตสิกนั่นเอง หาใช่อะไรอื่นไม่ ขอให้ศึกษารายละเอียดกันต่อไป

สติที่เกิดขึ้นและเจริญติดต่อกันในอารมณ์สติปัฏฐาน ทั้ง 4 ทำลายความประมาท แล้วทำให้มรรค คือ โภชัญญณเกิดขึ้น เรียกว่า องค์แห่งการตรัสรู้คือสติ องค์ธรรมได้แก่สติเจตสิก ในกุศลจิต 8 ฌานจิต กุศล-กิริยา 10 อรูปฌานจิต กุศล-กิริยา 8 และโลกุตตรจิต 8 (อัปปนาชวนะ)

ปัญญาที่รู้ความเกิดดับของรูปนาม เกิดขึ้นทำลายโมหะ พร้อมกับเข้าถึงมรรค คือ โภชัญญณ เรียกว่า องค์แห่งการตรัสรู้ คือ การวิจัยธรรม องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิกในกุศลจิตประกอบด้วยปัญญา 4 ดวง กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปัญญา 4 ดวง ฌานจิตกุศลกิริยา 10 อรูปฌานจิตฝ่ายกุศล-กิริยา 8 และโลกุตตรจิต 8

ความเพียรอย่างแรงกล้าในการละอกุศล การระวังไม่ให้อกุศลเกิด การสร้างกุศลให้เกิดขึ้นใหม่ และการส่งเสริมกุศลเก่าที่มีแล้วให้เจริญยิ่งขึ้นไป จนสามารถทำลายความเกียจคร้าน แล้วเข้าถึงองค์มรรค คือ โภชัญญณ เรียกว่า องค์แห่งการตรัสรู้ คือความเพียร องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิกในกุศลจิต 8 กิริยาจิต 8 ฌานจิตกุศล-กิริยา 10 อรูปฌานจิตกุศล-กิริยา 8 และโลกุตตรจิต 8

ความอิมใจที่มีความชุ่มชื่นในอารมณ์วิปัสสนา ทำลายความไม่ยินดี แล้วทำให้เข้าถึงมรรค คือ โภชัญญณ เรียกว่า องค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปีติ องค์ธรรมได้แก่ปีติเจตสิก ในกุศล

จิตที่มีโสมนัส 4 ดวง กิริยาจิตที่มีโสมนัส 4 ดวง ฌานจิตกุศล-กิริยา 6 โลกุตตรจิต 8 (สัปปี-
ติกอัปปนาชวนะ 30)

ความสงบกายและความสงบใจที่เกิดขึ้นทำลายความกระด้างกาย ความเดือดร้อนใจ
แล้วเข้าถึงมรรค คือ โภธิญาณ เรียกว่า องค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบ องค์ธรรมได้แก่
กายปัสสัทธิเจตสิก และจิตปัสสัทธิเจตสิก ในกุศลจิต 8 กิริยาจิต 8 ฌานจิตกุศล-กิริยา 10
อรูปรฌานจิตกุศล-กิริยา 8 โลกุตตรจิต 8

จิตที่ตั้งมั่นในอารมณ์วิปัสสนา ทำลายความฟุ้งซ่าน แล้วเข้าถึงมรรค คือ โภธิญาณ
เรียกว่า องค์แห่งการตรัสรู้ คือ สมภาวิ องค์ธรรมได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ในกุศลจิต 8 กิริยาจิต
8 ฌานจิตกุศล-กิริยา 10 อรูปรฌานจิตกุศล-กิริยา 8 โลกุตตรจิต 8

การทำกรรมอื่นให้สม่าเสมอกัน คือให้ศรัทธากับปัญญาเสมอกัน ให้ความเพียรกับ
สมาธิสม่าเสมอกัน ไม่ให้ยิ่งหย่อนกว่ากัน พร้อมทำลายความใคร่ ความสงสัย ความฟุ้งซ่าน
ความเดือดร้อนใจ และความง่วงเหงา แล้วให้เกิดมรรค คือ โภธิญาณ เรียกว่า องค์แห่งการ
ตรัสรู้ คือ ความวางเฉย องค์ธรรมได้แก่ตัดรมัชฌัตตตาเจตสิกในกุศลจิต 8 กิริยาจิต 8 ฌาน
จิต กุศล-กิริยา 10 อรูปรฌานจิต กุศล-กิริยา 8 โลกุตตรจิต 8

7. มัคคังคะ 8

มรรค แปลว่า ผู้ฆ่ากิเลสและเข้าถึงพระนิพพาน มัคคังคะ แปลว่า องค์แห่งมรรค
เฉพาะ ๆ องค์แห่งมรรคมี 8 ประการ คือ

1. เห็นดี (สัมมาทิฐิ)
2. คิดดี (สัมมาสังกัปปะ)
3. พูดดี (สัมมาวาจา)
4. ทำดี (สัมมากัมมันตะ)
5. เลี้ยงชีพดี (สัมมาอาชีวะ)
6. พยายามดี (สัมมาวายานะ)
7. ระลึกดี (สัมมาสติ)
8. ตั้งจิตดี (สัมมาสมาธิ)

องค์ธรรมของมรรคทั้ง 8 ประการนั้น ก็คือ เจตสิกนั่นเอง มีคั้งคะ 8 กับมีคั้งคะ 12 ต่างกัน มีคั้งคะ 12 หมายถึง องค์แห่งมรรคที่ให้ถึงสุดติ ทุกคติ และนิพพาน ส่วนมีคั้งคะ 8 หมายถึง มรรคที่ให้ถึงนิพพานอย่างเดียว ส่วนองค์ธรรมคือ เจตสิกนั้นเหมือนกัน แต่ประกอบในจิตต่างกัน ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้

ความเห็นดีเป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิกในกุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา 4 ดวง กิริยาจิตที่ประกอบด้วยปัญญา 4 ดวง และในฉานจิตกุศล-กิริยา 10 ดวง อรูปฉานจิตกุศล-กิริยา 8 ดวง กับโลกุตตรจิต 8 ดวง

ความคิดดี เป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรม คือวิตกเจตสิกในกุศลจิต 8 ดวง กิริยาจิต 8 ดวง ฉานจิตกุศล ระดับที่หนึ่ง 1 ดวง ฉานจิตกิริยาระดับที่หนึ่ง 1 ดวง โลกุตตรจิต 8 ดวง (จิต 10 ดวงหลังนี้เรียกว่า ปฐมฉานชวณะ 10)

การพูดดี เป็นทางให้ถึงมรรคผลและนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สัมมาวาจาเจตสิก ในกุศลจิต 8 ดวง และในโลกุตตรจิต 8 ดวง

การทำงานดีเป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สัมมากัมมันตเจตสิก ในกุศลจิต 8 ดวง และโลกุตตรจิต 8 ดวง

การเลี้ยงชีพดี เป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สัมมาอาชีวะเจตสิก ในกุศลจิต 8 ดวง และในโลกุตตรจิต 8 ดวง

ความพยายามดี เป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรมได้แก่วิริยเจตสิก ในกุศล 8 ดวง กิริยาจิต 8 ดวง ฉานจิตกุศล-กิริยา 10 ดวง อรูปฉานจิตกุศล-กิริยา 8 ดวง

ความระลึกดี เป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรมได้แก่สติเจตสิก ในกุศลจิต 8 ดวง กิริยาจิต 8 ดวง ฉานจิตกุศล-กิริยา 10 ดวง อรูปฉานจิตกุศล-กิริยา 8 ดวง โลกุตตรจิต 8 ดวง

การตั้งจิตดี เป็นทางให้ถึงมรรค ผล และนิพพาน องค์ธรรมได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ในกุศลจิต 8 ดวง กิริยาจิต 8 ดวง ฉานจิตกุศล-กิริยา 10 อรูปฉานจิตกุศล-กิริยา 8 ดวง โลกุตตรจิต 8 ดวง

องค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรมนี้มี 14 ประการ คือ จันทะ จิต ตัตรมัชฌัตตตา สัทธา ปัสสัทธิ ปิตี ปัญญา วิตก วิริยะ วีรตีเจตสิก 3 ดวง สติ เอกัคคตา

บรรดาองค์ธรรมเหล่านั้นมีกิจเฉพาะตน ๆ ดังต่อไปนี้ คือ

วิริยเจตสิก มีกิจ 9 ประการ คือ สัมมัมปธาน 4 อธิธิบาท 1 อินทรีย์ 1 พละ 1 โภชณงค์ 1 มรรค 1 รวมเป็นกิจ 9

สติเจตสิก มีกิจ 8 ประการ คือ สติปฏิฐาน 4 อินทรีย์ 1 พละ 1 โภชณงค์ 1 มรรค 1 รวมเป็น 8

เอกัคคตาเจตสิก มีกิจ 4 ประการ คือ อินทรีย์ 1 พละ 1 โภชณงค์ 1 มรรค 1 รวมเป็น 4

ปัญญาเจตสิก มีกิจ 5 ประการ คือ อธิธิบาท 1 อินทรีย์ 1 พละ 1 โภชณงค์ 1 มรรค 1 รวมเป็น 5

สังขาราเจตสิก มีกิจ 2 ประการ คือ อินทรีย์ 1 พละ 1

ส่วนองค์ธรรมอีก 9 ประเภทนั้นมีกิจอย่างละ 1 คือ วิตกเจตสิกเป็นมรรค ปัสสทธิ-เจตสิกเป็นโภชณงค์ ปิตีเป็นโภชณงค์ ตัตตรปชฌัตตตาเจตสิกเป็นโภชณงค์ ฉันทเจตสิกเป็น อธิธิบาท จิตเป็นอธิธิบาท วีรตีเจตสิกเป็นมรรคทั้ง 3 ดวง

9.5 การสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

พระอนุรุทธาจารย์ทำการจำแนกปรมัตถธรรมทั้ง 4 ไว้ในหมวดนี้ ดังนั้นธรรมในหมวดนี้ ท่านจึงเรียกว่าสังขสังคหะ คำว่าสังขสังคหะ แปลโดยใจความว่า การสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้ด้วยกัน หมวดนี้มีธรรมที่ควรศึกษา 5 ประการ คือ

1. ชั้น 5
2. อุปาทานชั้น
3. อายุตนะ 12
4. ธาตุ 18
5. อริยสังขะ 4

1. ชั้น 5

คำว่าชั้น แปลได้หลายอย่าง แต่ที่แปลได้ความหมายง่าย ๆ คือ แปลว่า กองแห่ง

นามรูป หมายถึงว่า นามรูปซึ่งประกอบเป็นมนุษย์และสัตว์นี้จะมีมากมายเท่าใดก็ตาม แต่เมื่อสรุปให้น้อยลงแล้วก็จะเหลือ 5 กองเท่านั้น คือ

1. รูปชั้น
2. เวทนาชั้น
3. สัญญาชั้น
4. สังขารชั้น
5. วิญญาณชั้น

ธรรมทั้ง 5 กองนี้มีองค์ธรรมแตกต่างกันดังต่อไปนี้

รูปชั้น คือ กองแห่งรูป หรือร่างกายทั้งมวล องค์ธรรมได้แก่รูป 28

เวทนาชั้น คือ กองแห่งเวทนาซึ่งหมายถึง ความสุข ความทุกข์ และอุเบกขา องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิก ในจิต 89 ดวง

สัญญาชั้น คือ กองแห่งความจำ องค์ธรรมได้แก่สัญญาเจตสิก ในจิต 89 ดวง

สังขารชั้น คือ กองแห่งเครื่องปรุงจิต องค์ธรรมได้แก่เจตสิก 50 ดวง ในจิต 89 ดวง เว้นเวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก เพราะเจตสิกทั้ง 2 นี้ จัดเป็นชั้นไปแล้วข้างต้น

วิญญาณชั้น คือ กองแห่งจิตทั้งหมด ซึ่งมีหน้าที่รับรู้อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่จิต 89 ดวง

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเปรียบเทียบชั้นทั้ง 5 ไว้ดังต่อไปนี้คือ

รูปชั้นทรงเปรียบเหมือนภาชนะ เพราะเป็นที่อาศัยของเวทนา หมายความว่า เวทนามีอยู่ได้เพราะอาศัยร่างกายนี้ ถ้าร่างกายนี้ไม่มี เวทนามีไม่มี ดังนั้นรูปชั้น พระองค์จึงเปรียบเทียบเหมือนภาชนะ

เวทนาทรงเปรียบเหมือนอาหาร เพราะเป็นสิ่งที่ต้องกิน หมายความว่าสัตว์ทั้งหลาย ต้องเสวยเวทนาสุข และทุกข์ อยู่เป็นประจำ เหมือนสัตว์โลกต้องกินอาหารประจำ ฉะนั้น พระองค์จึงเปรียบเวทนาว่าเหมือนอาหาร

สัญญาทรงเปรียบเหมือนกับข้าว เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความยินดี หมายความว่า ความจำอารมณ์ที่น่าปรารถนาในอดีตช่วยเพิ่มความยินดี ให้ทุกครั้งทีนี้ก็ถึงอารมณ์นั้นเหมือน การกินอาหารผสมกับข้าว ฉะนั้น

สังขาร ทรงเปรียบเหมือนพ่อครัวหรือแม่ครัว เพราะปรุงแต่ง หมายความว่าพ่อครัวหรือแม่ครัวมีหน้าที่ปรุงแต่งอาหารให้มีรสยั่ววนต่าง ๆ ฉันทใด สังขาร คือ เจตสิก ก็มีหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ให้ยั่ววนชวนใฝ่หาฉันทนั้น

วิญญาณ ทรงเปรียบเหมือนผู้กินอาหาร เพราะเป็นผู้รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ หมายความว่า วิญญาณจะเป็นผู้รับรู้ว่ามีรสหรือทุกข์ เหมือนคนกินอาหารจะเป็นผู้รู้ว่าอาหารนั้นอร่อยหรือไม่อร่อย

2. อุปาทานขันธ

อุปาทานขันธ แปลว่า ขันธที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน หรือขันธที่เป็นอารมณ์ของกิเลส ความจริงอุปาทานขันธ ก็คือ ขันธ 5 ตามที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง แต่ขันธ 5 ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น หมายถึง รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เป็นตัวสภาวะธรรมล้วน ๆ ส่วนอุปาทานขันธ หมายถึงรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่คนไปยึดถือว่ารูปเป็นของเรา เวทนาเป็นของเรา สัญญาเป็นของเรา สังขารเป็นของเรา และวิญญาณเป็นของเรา โดยประการฉะนี้ ถ้าใครก็ตามยึดถือขันธ 5 ว่าเป็นของเรา ก็เรียกได้ว่ามีอุปาทานขันธ ถ้าใครไม่ยึดถือว่าขันธ 5 เป็นของเรา คนนั้นก็ไม่มีอุปาทานขันธ มีเฉพาะขันธ 5 เมื่อพูดโดยยกบุคคลเป็นตัวอย่างแล้ว พระอรหันต์เท่านั้นที่ไม่มีอุปาทานขันธ มีแต่เบญจขันธ หรือขันธ 5 เท่านั้น ส่วนปุถุชนและพระอริยบุคคลตั้งแต่พระอนาคามีลงมายังมีอุปาทานขันธทั้งหมด

3. อายุตนะ 12

อายุตนะ แปลว่า ธรรมที่พยายามเพื่อให้เกิดผลของตน เช่น ตากับสี (รูป) เมื่อกระทบกันก็ก่อให้เกิดผล คือ ความรู้ทางตา อายุตนะมี 12 ประการ ในอายุตนะ 12 ประการนี้แบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ อายุตนะภายใน 6 และอายุตนะภายนอก 6 อายุตนะทั้ง 2 ชนิดนั้นเรามีรายละเอียดดังนี้

อายุตนะภายใน 6

1. อายุตนะคือ ตา (จักขายตนะ)
2. อายุตนะ คือ หู (โสตตนะ)

3. आयตนะ คือ จมูก (ฆานายตนะ)
4. आयตนะ คือ ลิ้น (ชีวหายตนะ)
5. आयตนะ คือ กาย (กายายตนะ)
6. आयตนะ คือ ใจ (มนายตนะ)

อายตนะภายนอก 6

1. आयตนะ คือ รูป (รูปายตนะ)
2. आयตนะ คือ เสียง (สัททหายตนะ)
3. आयตนะ คือ กลิ่น (คันธหายตนะ)
4. आयตนะ คือ รส (รสายตนะ)
5. आयตนะ คือ อารมณ์กระทบกาย (โผฏฐัพพายตนะ)
6. आयตนะ คือ อารมณ์ (ธัมมายตนะ)

อายตนะภายใน 6 นั้น มีองค์ธรรมเหมือนกับอินทรีย์ที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น จึงจะไม่กล่าวซ้ำอีก ส่วนอายตนะภายนอกนั้นมีรายละเอียดดังนี้

อายตนะ คือ รูป หมายถึงทุกสิ่งที่ตาสามารถจะเห็นได้ องค์ธรรมคือสีต่าง ๆ

อายตนะ คือ เสียง หมายถึงเสียงที่คู่กับหู องค์ธรรมได้แก่เสียงต่าง ๆ

อายตนะ คือ กลิ่น หมายถึงกลิ่นที่คู่กับจมูก องค์ธรรมได้แก่กลิ่นต่าง ๆ

อายตนะ คือ รส หมายถึงรสที่คู่กับลิ้น องค์ธรรมได้แก่รสต่าง ๆ

อายตนะ คือ อารมณ์กระทบกาย หมายถึงสัมผัสที่มากกระทบทางกาย องค์ธรรมได้แก่ ความเย็น ความร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง

อายตนะ คือ อารมณ์ หมายถึงสิ่งที่เป็นอารมณ์ของจิต องค์ธรรมได้แก่เจตสิก 52 รูปละเอียด (สุขุมรูป) 16 และนิพพาน

อายตนะทั้ง 12 ประการนี้ เป็นที่เกิด เป็นที่อาศัยของจิต และเจตสิกทั้งหมด จิต ทุกดวงที่เกิดขึ้นล้วนต้องอาศัยอายตนะทั้ง 12 นี้ เกิดทั้งสิ้น

4. ธาตุ 18

ธาตุ แปลว่า ธรรมชาติที่รักษาสภาพของตนไว้ หมายความว่า ตนมีสภาพอย่างไร ก็รักษาสภาพของตนนั้นไว้ไม่ให้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ธาตุมีทั้งหมด 18 ประการ คือ

1. ธาตุ คือ ตา (จักขุธาตุ)
2. ธาตุ คือ หู (โสตธาตุ)
3. ธาตุ คือ จมูก (ฆานธาตุ)
4. ธาตุ คือ ลิ้น (ชีวนาธาตุ)
5. ธาตุ คือ กาย (กายธาตุ)
6. ธาตุ คือ รูป (รูปธาตุ)
7. ธาตุ คือ เสียง (สัทธาตุ)
8. ธาตุ คือ กลิ่น (คันธธาตุ)
9. ธาตุ คือ รส (รสธาตุ)
10. ธาตุ คือ อารมณ์กระทบกาย (โณภูฐัพพธาตุ)
11. ธาตุคือความรู้ทางตา (จักขุวิญญาณธาตุ)
12. ธาตุคือความรู้ทางหู (โสตวิญญาณธาตุ)
13. ธาตุคือความรู้ทางจมูก (ฆานวิญญาณธาตุ)
14. ธาตุคือความรู้ทางลิ้น (ชีวนาวิญญาณธาตุ)
15. ธาตุคือความรู้ทางกาย (กายวิญญาณธาตุ)
16. มโนธาตุ
17. ธาตุคือความรู้ทางใจ (มโนวิญญาณธาตุ)
18. ธาตุคืออารมณ์เกิดกับจิต (รัम्मธาตุ)

ความเป็นธาตุ มีลักษณะต่างจากอายตนะ คือ อายตนะ หมายถึง ธรรมที่พยายาม จะให้เกิดผลของตน หรือหมายถึงถิ่นที่เกิดจิตและเจตสิก ส่วนธาตุ หมายถึง สภาวะ ลักษณะ ของตน ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ธาตุ คือ ตา หมายถึงการทรงไว้ซึ่งความใสที่สีมากกระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ประสาทตา
ธาตุ คือ หู หมายถึงการทรงไว้ซึ่งความใสที่เสียงมากกระทบได้ องค์ธรรม คือ ประสาทหู

ธาตุ คือ จมูก หมายถึงการทรงไว้ซึ่งความใสที่กลิ่นมากระทบได้ องค์ธรรม คือ
ประสาทจมูก

ธาตุ คือ ลิ้น หมายถึง การทรงไว้ซึ่งความใสที่รสมากระทบได้ องค์ธรรมได้แก่
ประสาทลิ้น

ธาตุ คือ กาย หมายถึงการทรงไว้ซึ่งความใสที่ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน
และตึง มากระทบได้ องค์ธรรม คือ กายประสาท

สำหรับธาตุ หมายเลขที่ 6 - 10 เหมือนกับที่กล่าวไว้ในอายตนะ 12 แปลกกันตรง
ที่ว่าในที่นี้ทรงไว้ซึ่งการกระทบกับธาตุทั้ง 5 ข้างต้น

ธาตุ คือ ความรู้ทางตา หมายถึง การทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม คือจิตที่รู้ทางตา
2 ดวง (จักขุวิญญาณจิต)

ธาตุ คือ ความรู้ทางหู หมายถึงการทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม คือ จิตที่รู้ทางหู
2 ดวง (โสตวิญญาณจิต)

ธาตุ คือ ความรู้ทางจมูก หมายถึง การทรงไว้ซึ่งความรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่จิตที่
รับรู้ทางจมูก 2 ดวง (ฆานวิญญาณจิต)

ธาตุ คือ ความรู้ทางลิ้น หมายถึง การทรงไว้ซึ่งความรู้รส องค์ธรรมได้แก่ จิตที่รู้
ทางลิ้น 2 ดวง (ชีวหาวิญญาณจิต)

ธาตุ คือ ความรู้ทางกาย หมายถึงการทรงไว้ซึ่งความรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน
ตึง องค์ธรรมได้แก่จิตที่รู้ทางกาย 2 ดวง (กายวิญญาณจิต)

จิต 3 ดวง เรียกว่า มโนธาตุ เพราะรู้อารมณ์ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส
ทางกายอย่างสามัญ องค์ธรรมได้แก่จิตที่ตระหนักรู้อารมณ์ทางทวาร 5 หนึ่งดวง และจิตรับอารมณ์
2 ดวง

จิต 76 ดวง เรียกว่าธาตุ คือ ความรู้ทางใจ (วิญญาณธาตุ) เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้
อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรมได้แก่จิต 76 ดวง (เว้นจิตที่รู้อารมณ์ทางทวารทั้ง 5 ทั้งฝ่ายดีและ
ไม่ดี 10 ดวง กับมโนธาตุ 3 ดวง)

ธาตุ คือ อารมณ์เกิดกับจิต (ธรรมธาตุ) หมายถึงสิ่งที่จิตนำมาคิด องค์ธรรมได้แก่
เจตสิก 52 รูปละเอียดย 16 และนิพพาน

ธาตุทั้ง 18 ประการนั้น แบ่งออกได้ 3 ประเภท คือ ทวารอารมณ์ และวิญญาน ธาตุตั้งแต่ 1 - 5 จัดเป็นทวารธาตุตั้งแต่ 6 - 10 จัดเป็นอารมณ์ ตั้งแต่ธาตุที่ 11 - 15 จัดเป็นวิญญาน ส่วนธาตุที่ 16 - 18 จัดเป็นทวาร

5. อริยสัจจะ 4

อริยสัจจะ แปลว่า ความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย หมายถึงเป็นความจริงที่ปรากฏเฉพาะพระอริยเจ้าเท่านั้น หรือแปลว่าความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา แต่ก่อนเคยเป็นอย่างไร ปัจจุบันก็จะเป็นอย่างนั้น และอนาคตก็จะเป็นอย่างนั้นต่อไปเหมือนกัน อริยสัจจะมี 4 ประการ คือ

1. ความจริงคือความทุกข์ (ทุกข์สัจจะ)
2. ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ (สมุทัยสัจจะ)
3. ความจริงคือความดับทุกข์ (นิโรธสัจจะ)
4. ความจริงคือหนทางให้ถึงความดับทุกข์ (มรรคสัจจะ)

อริยสัจจะทั้ง 4 ประการนั้น มีองค์ธรรมดังต่อไปนี้

ความจริงคือความทุกข์ องค์ธรรมได้แก่โลกียจิต 81 ดวง เจตสิก 51 ดวง (เว้นโลกเจตสิก) และรูป 28 คือ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น

ความจริงคือเหตุให้ทุกข์เกิด องค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิก คือ ความโลภเป็นตัวก่อความทุกข์นั่นเอง

ความจริงคือความดับทุกข์ องค์ธรรมได้แก่นิพพาน

ความจริงคือหนทางให้ถึงความดับทุกข์ องค์ธรรมได้แก่เจตสิกที่เป็นองค์มรรค 8 ดวง มีปัญญาเจตสิก เป็นต้น

สัจจะทั้ง 4 ประการนี้ เรียกว่า เป็นความจริงของพระอริยเจ้า เพราะว่าสัจจะทั้ง 4 นี้ พระอริยเจ้าทั้งหลายท่านเข้าใจอย่างลึกซึ้ง และสัมผัสสัจจะทั้ง 4 ประการนั้นด้วยใจ สำหรับปุถุชนนั้นแม้จะได้ฟังว่าธรรมนี้เป็นทุกข์ ธรรมนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นต้น ก็ไม่ลึกซึ้ง หรืออาจจะมองไม่เห็นด้วยซ้ำไป ดังนั้นธรรมทั้ง 4 ประการนี้ท่านจึงเรียกว่า อริยสัจจะ เพราะเป็นความจริงที่ปรากฏเฉพาะพระอริยเจ้าเท่านั้น

อริยสัจจะ 4 นั้น แบ่งเป็นเหตุผล และโลกียะ กับโลกุตตระ ดังนี้
ความทุกข์เป็นผล เหตุให้เกิดทุกข์เป็นเหตุ
ความดับทุกข์เป็นผล หนทางให้ถึงความดับทุกข์เป็นเหตุ
ความทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นโลกียธรรมและโลกียสัจจะ
ความดับทุกข์และหนทางให้ถึงความดับทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และโลกุตตรสัจจะ

สรุปบทที่ ๑

ประชุมแห่งปรมาตถธรรม เป็นที่ประชุมของธรรม 4 หมวด คือ

1. ธรรมฝ่ายอกุศล
2. ธรรมฝ่ายกุศล อกุศล และเป็นกลาง ๆ
3. ธรรมฝ่ายตรัสรู้
4. การสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

ธรรมฝ่ายอกุศล แบ่งออกได้ 9 ประเภท คือ

1. เครื่องหมักดอง คือ อาสวะ 4
2. ห้วงน้ำคือโอฆะ 4
3. เครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือโยคะ 4
4. เครื่องผูกสัตว์ไว้คือคัมภีระ 4
5. ความยึดมั่นคืออุปาทาน 5
6. เครื่องขวางกั้นความดีคือนิวรณ์ 5
7. ธรรมชาตินอนนิ่งอยู่ในสันดานคืออนุสัย 7
8. ธรรมชาติผูกพันสัตว์ไว้ในภพคือสังโยชน์ 10
9. ธรรมชาติที่ 6 ทำให้จิตเศร้าหมองคือกิเลส 10

ธรรมฝ่ายกุศล อกุศล และเป็นกลาง ๆ แบ่งออกได้ 7 ประเภท คือ

1. เหตุ 6 คือ เหตุให้เกิดบุญและบาป
2. องค์ฌาน 7 คือ ธรรมที่เผาธรรมฝ่ายตรงกันข้าม
3. องค์มรรค 12 คือ ทางเดินไปสู่ทุกคติ สุคติ และนิพพาน
4. อินทรีย์ 22 คือ ธรรมชาติมีหน้าที่ในกิจของตน
5. พละ 9 คือ กำลังที่ไม่หวั่นไหวต่อข้าศึก
6. อธิปไตย 4 ความเป็นใหญ่ในการทำกิจของตน
7. อาหาร 4 คือ สิ่งที่น่ามาซึ่งผลของตน

ธรรมฝ่ายตรัสรู้ แบ่งออกได้ 8 ประเภท คือ

1. สติกำหนดพิจารณา रूप เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเรียกว่า สติ-

ปฏิฐาน 4

2. ความขยันเพื่อละอกุศล เพื่อระวังอกุศลไม่ให้เกิด เพื่อเจริญกุศลให้เกิดและความขยันเพื่อรักษาความดีให้มียิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งเรียกว่า สัมมัปปธาน 4

3. ความพอใจ ความเพียร ความตั้งใจ และความรู้ เพื่อให้เกิดมรรคผล ซึ่งเรียกว่า อิทธิบาท 4

4. - 5. ความมีศรัทธา ความเพียร มีสติ มีสมาธิ และปัญญา ระดับอินทรีย์ และผลเพื่อทำมรรคผลให้เกิด

6. ความมีสติ วิจัยธรรม ความขยัน ปิติ ความสงบ สมาธิ และความวางเฉย เพื่อทำลายความประมาท ทำลายโมหะ ทำลายความเกียจคร้านทำลายความไม่ยินดี ทำลายความกระด้างกายและความเดือดร้อนใจ ทำลายความฟุ้งซ่าน และทำกรรมทั้งหลายให้สม่่าเสมอกัน ซึ่งเรียกว่า โพชฌงค์ 7

7. ความเห็นดี คิดดี พูดดี ทำดี เลี้ยงชีพดี พยายามดี ระลึกดี และตั้งใจดี เพื่อจุดหมายปลายทางคือนิพพาน ซึ่งเรียกว่ามรรค 8

การสงเคราะห์จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แบ่งออกได้ 5 ประเภท คือ

1. กองแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเรียกว่าขันธ 5

2. ขันธ 5 ที่ถูกยึดด้วยกิเลส ตัณหา ที่เรียกว่า อุปาทานขันธ

3. ถิ่นที่เกิดจิต เจตสิก ซึ่งเรียกว่า อายุตนะ 12

4. ความใสที่สามารถรับอายุตนะภายนอกได้ และอายุตนะภายนอกที่ทรงไว้ซึ่งการกระทบกับอายุตนะภายในจนเกิดความรู้ทางทวารทั้ง 5 ได้ เรียกว่า ธาตุ 18

5. ความจริงที่ปรากฏเฉพาะพระอริยเจ้าทั้งหลาย เรียกว่า อริยสัจจะ 4

ประชุมแห่งธรรมทั้ง 4 หมวดนี้ ล้วนประชุมกันอยู่ในร่างกายของมนุษย์ยาวหนึ่งวา หนาหนึ่งคืบนี้ทั้งสิ้น มิได้ประชุมกันในที่อื่นนอกจากกายนี้เลย

ตัวอย่างข้อสอบบทที่ 9

1. อาสวะคืออะไร มีเท่าไร อะไรบ้าง องค์ธรรมของอาสวะที่ 4 คืออะไร
2. จงอธิบายให้เห็นชัดว่า นีวรณเป็นเครื่องขวางกั้นความดีอย่างไร พร้อมยกตัวอย่างให้เห็นเป็นรูปธรรม
3. จงอธิบายศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ที่เป็นอินทรีย์ และผละมาพอเข้าใจ
4. จงแสดงความหมายและองค์ธรรมของธรรมดังต่อไปนี้
 1. เหตุ 6
 2. ฌานังคะ 7
 3. มัคคังคะ 12
5. จงแสดงความต่างกันระหว่างความเป็นใหญ่อย่างอินทรีย์กับความเป็นใหญ่อย่างอธิปไตยมาโดยละเอียด
6. คำว่าฌาน หมายความว่าอย่างไร มีเท่าไร องค์ธรรมของฌานคืออะไรบ้าง
7. จงแสดงความต่างกันของธรรมดังต่อไปนี้
 1. ชั้น 5
 2. อุปาทานชั้น
8. อะไรคือความต่างกันระหว่างอายตนะ 12 กับธาตุ 18 จงอธิบายให้เข้าใจ
9. ธาตุ 18 โดยหน้าที่แล้วแบ่งออกได้กี่กลุ่ม แต่ละกลุ่มมีชื่ออย่างไร จงแสดงองค์ธรรมของกลุ่มที่ 3 มาทั้งหมด
10. จงแสดงอริยสัจ 4 โดยเหตุ ผล โลกีย์ และโลกุตตระ พร้อมทั้งอธิบาย